

А.Б. Балахожаева
Е.А. Қуанышбаев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: kzercan@mail.ru

Оғыз тобы тілдеріндегі етістіктің шақтық категориясының салыстырмалы талдауы¹

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі тілдерінің, соның ішінде заманауи оғыз тілдер тобына жататын түрік, әзірбайжан және түрікмен тілдерінің шақтық категориясын қарастырамыз. Мақсатымыз, шақтық категориясын салыстырмалы анализін жасау арқылы ұқсастықтар мен айырмашылықтарын анықтау болып табылады. Осы мақсатта аталған тілдердің грамматикалық дереккөздерін зерттей отырып, тілдердің функционалдық, терминдік және құрылымдық ерекшеліктерін анықтау міндеттері қойылды. Қойылған зерттеу мақсат пен міндеттерді орындау үшін синхронды салыстырмалы, салғастырмалы-типологиялық және құрылымдық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеуді талқылау барысында үш тілдің шақтық категория жүйелері сипатталып, олардың құрылымдық, синтаксистік, морфологиялық және семантикалық ерекшеліктері анықталып, өзара салыстырылды.

Зерттеу нәтижесінде, қарастырылып отырған түрік, әзірбайжан және түрікмен тілдері жалпы түркілік ортақ лингвистикалық ерекшеліктерге ие болғанымен етістіктің шақтық категориясында өзіндік ерекшеліктер мен айырмашылықтар анықталып, жүйеленіп кестеде көрсетілді. Аталған үш тілдің табиғи құрылымына басқа тілдік топтар мен мәдениеттердің ықпалымен байланысты кейбір айырмашылықтар байқалады. Ол айырмашылықтар көбіне үш оғыз тілдің шақ категорияларының құрылымдық жағына тиесілі. Түрік тілінде шақ категориялар жүйесі жұрнақтар негізінде қалыптасқандықтан 5 шақтан тұрады. Ал әзірбайжан тілі түрік тіліне қатты ұқсас болғанымен, дәстүрлі 3 шақ жүйесімен шектелген және жұрнақтардың 3 шақ жүйесінде құрылымдық маңызы жоқ. Түрікмен тілі түрік және әзірбайжан тілдерінен кейбір белгілері бойынша ашақтау болғанымен, шақ категориялары жүйелілік жағынан әзірбайжан тілімен ұқсас. Түрік тілінің шақ категориясы дескриптивті, ал әзірбайжан және түрікмен тілдерінде прескриптивті әдістерімен жасалынды.

Түйін сөздер: түркі тілі, шақ категориясы, жіктелу, салыстырмалы грамматика, салыстыру, салғастыру.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2022-141-8-23>

¹Зерттеу жұмысы ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен №АР09058228 «Мәмлүк-қыпшақ тілінің лексикалық қоры (XIV ғасырдағы «Китаб булағат әл-мушғак» қолжазбасы негізінде)» атты жоба аясында жүргізілді.

Кіріспе

Еуропамен шекаралас мекендейтін түркі тілдес халықтары тіл жағынан оғыз тобына жатады. Ол топтың ішіне түрік, әзірбайжан, түрікмен және ғағауыз тілдері кіреді. Олардың бір топқа жатуы тек географиялық тұрғыдан жақын болғандықтан емес, жалпы тілдік туыстығы себеп болған. Тілдердің ішіндегі өзара ұқсастықтары мен байланыстардың негізінде тілдік туыстығы анықталады. Аталған оғыз тобының төрт тілінде осындай байланыстар әркелкі сақталған. Ғағауыз тілінің қалған үш тілге қарағанда ұқсас тұстарынан гөрі айырмашылықтары көп. Себебі оғыз тілдерінің ішінен ең алғаш алшақтанған тіл – ғағауыз тілі. Бұл 17 ғасырдың басында Житваторок бейбіт келісімінің жасалу кезеңінен басталады. Ғағауыздар мекендеген жерлер Осман империясынан тәуелсіз етіліп автономия құрылады. Соның салдарынан Валахия мен Молдовия түркі халықтарының басқа түркілермен байланысы түбегейлі үзіледі. Қалған үш тілдерді, әзірбайжан, түрік және түрікмен, біразға дейін біріктірген нәрсе – ол 19 ғасырға дейін созылған Осман империясының саяси және мәдени ықпалы. Шамамен сол уақыттан бастап әзірбайжан мен түрікмен халықтары Ресей империясының қарамағына өтеді. Бұл оқиға екі тілдің дамуын өзгешелейді. Осындай жолмен болған тілдік даму процесін глоттохронология әдісі арқылы түсіндірген ғалым Сводеш болады. Тіл мен қоғам тікелей байланыста болғандықтан, қоғамда болған елеулі оқиғалар мен өзгерістер біртіндеп тілдің өзгеруіне әкеледі [1].

Тарихи процестің дамуына байланысты әзірбайжан, түрік және түрікмен тілдері бір-біріне жақын әрі ұқсас, сонымен салыстыратын тұстары да көп. Тіл білімінде синхронды және диахронды аспектіде оғыз тобы грамматикалық категориялар туралы көптеген зерттеулер болғанымен, олардың типологиялық сипаты жағынан талдау қажет. Осындай категориялардың бірі шақ категориясы лингвистикалық жағынан зерттеушілік қызығушылықты тудырады. Уақыт әмбебап

түсінік болғандықтан ол кез-келген тілдің құрамында бар. Сөйлемде айтылып жатқан оқиғаның қай уақытта орын алғанын дәл осы шақ категориясы білдіреді. Ол іс-қимылдың уақыты мен сөйлеп тұрған сәт арасындағы қарым-қатынасты көрсетеді. Етістіктің шақ категориясы іс-әрекеттің сөйлеп тұрған сәтке қатысты орындалғанын, орындалып жатқанын немесе әлі орындалмай, бірақ жасалатынын білдіреді. Шақ категориясы әр тілге ортақ болғанымен, оның жасалуы әр тілде ерекшеленеді. Сондықтан лингвистикада, сондай-ақ түркологияда өзектілігін жоғалтпаған және әлі күнге дейін шешілмеген бірқатар даулы ойларымен назар аударатын тақырыптардың бірі [2].

Зерттелу тарихы

Әзірбайжан тіл білімінде етістіктің шақтарын толыққанды зерттеген ғалым, академик А.А. Ахундов. Сонымен қатар М. Хүсейнзаде, Т.А. Гаджиева, М.Б. Асқаров, Я. Керимов; түрік тілінің зерттеушілерінен М. Энгин, Т. Бангуоглу, Х. Диздароглу, З. Коркмаз; түрікмен тілінің зерттеушілерінен О. Алланазаров, Э. Каджарованың еңбектерін атап өтуге болады. Аталмыш зерттеушілер сипаттамалық және құрылымдық әдістерді пайдаланып тек бір тілдің аясында зерттеулер жүргізді.

Б.А.Серебрянников, Н.З.Гаджиева жалпы түркі тілдерінің грамматикасын салыстырмалы-тарихи әдіс-тәсілдері арқылы зерттеді. Н.К. Дмитриев түркі тілдерінің грамматикалық тәртібіне синхронды және диахронды түрде сараптама жасады. А.М. Щербак жалпы түркі тілдерінің морфологиясын, соның ішінде шақ категориясын диахронды тұрғыда қарастырды. Ал И.В. Кормушин ауқымды алтай тілдерінің шақ категориясына синхронды зерттеу жүргізді.

Жаңа буын зерттеушілері оғыз тілдеріне ерекше мән аударып, бірақ тұтас құрылымдық сипат көрсетпейді. К.К. Баширов оғыз тілдерінің тек өткен шақ формаларын салыстырып сипаттайды. Р.Г. Гусейнова жалпы түркі тілдерінің шақ категориясының теоретикалық аспектіне тоқталды.

Зерттеу әдістері

Бұл мақаланың мақсаты қазіргі оғыз тілдерінің шақ категорияларының құрылымын, морфологиялық, синтаксистік және семантикалық сипаттарын кешенді түрде қарастыру арқылы, тілдердің кең мағынадағы топтық бірізділігін айқындау. Ол үшін тілдердің грамматикалық дереккөздерін зерттей отырып, тілдердің функционалдық, терминдік және құрылымдық ерекшеліктерін анықтайтын боламыз. Ал, зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері ретінде синхронды салыстырмалы, салғастырмалы-типологиялық және құрылымдық әдістер қолданылды. Әр тілдің бір-біріне қатысты екіжақты ерекшеліктерін анықтау мақсатында салғастырмалы-типологиялық сараптама жасалып, одан жиналған мәліметтер кестеге сәйкес жүйеленіп салыстырмалы түрде беріліп, әр тілдің құрылымдық сипатын көрсетеді. Оғыз тілдерінің шақтық категориясын өзара салыстыра зерттеу, әр түрлі тілдік мәдениеттің ықпалында даму барысында тілдің лингвоариялдық өзгерістері мен тілралық ықпалдастық нәтижесінде лингвистикалық эволюциясын анықтауға мүмкіншілік береді.

Талқылау

Өткен шақ іс-әрекеттің сөйлеу сәтінен бұрын болғанын білдіреді [3, 122 бет]. **Түрік тілінде** өткен шақтың жай және күрделі түрі бар. Жай формасы екіге бөлініп қарастырылады: «Görülen geçmiş zaman (нақ өткен шақ)» және «öğrenilen geçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ)». Görülen geçmiş zaman терминімен аталатын бұл өткен шақ формасы етістікке *-di/-di/-du/-dü, -ti/-ti/-tu/-tü* жұрнақтары жалғанып, жіктеліп қолданылады. М. Эргин: «Бұл шақ өткен шақ формасы іс-әрекеттің болып өткендігін хабарлайды. «Görülen geçmiş zaman» деп атауымыздың себебі, қимыл-әрекеттің өткен шақта, сөйлеушінің көз алдында жасалған болуы. Әрине, көз алдында сөзін тар мағынада қабылдауға болмайды. Сөйлеушінің көз алдында дегеніміз, сөйлеушінің көзі, білімі мен санасының алдында дегенді білдіреді. Басқа-

ша айтқанда, егер бұрын болған іс-әрекет, біздің көз алдымызда болса, бұл іс-әрекетті түсіндіру үшін өткен шақтың *-di* жұрнағын қолданамыз» деген анықтама береді [4, 298 бет]. Ben dikene küstüm, gül bana küstü (Мен тікенге ренжідім, раушан гүл маған).

«Öğrenilen geçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ)» *-miş/-miş/-muş/-müştü* жұрнақтарының етістікке жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. «Сөйлеушінің көз алдында оқиғаның болмауы, сөйлеуші оны кейіннен естіп, білгенін немесе кейіннен түсінгенін білдіреді. Яғни, өткен уақытта жасалынған және жасалынған уақытта көрмеген, білмеген қимыл, іс-әрекетті көрсетеді» - деген анықтама береді М. Эргин [4, 300 бет]. İlk bir sonbahar akşamında doğmuşum (Мен күздің жылы кешінде дүниеге келіппін).

Түрік тіліндегі өткен шақтың күрделі формасы етістікке екі шақтың жұрнақтары қосарланып жалғануы арқылы жасалынады. Белгілі бір шақ категориясына *-di* жалғауы жалғанса нақты күрделі өткен шақ формалары «hikaye birleşik zaman» болады, ал *-miş* жалғанса субъективті күрделі өткен шақ формалары «rivayet birleşik zaman» жасалады.

Осы шақтың *-yog* жұрнағына *-di* жалғауы жалғанып, жіктелсе «şimdiki zamanın hikayesi» болып, өткен шақтың белгілі бір уақытында болған созылмалы іс-әрекетті білдіреді [5, 137 бет]. Dün akşam ders çalışıyordum (Кеше кешке сабақ оқып отырдым). Осы шақтың *-yog* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «şimdiki zamanın rivayeti» болып, сөйлеу сәтінде болып жатқан іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады [6, 17 бет]. Oxfordta okuyormuş (Оксфордта оқиды екен).

Өткен шақтың *-di* жұрнағына *-di* жалғанып, жіктелінсе «görülen geçmiş zamanın hikayesi» болып, өткен шақтағы екі іс-әрекеттің ішінен ертерек болған іс-әрекетті немесе бұрын болған оқиғаны білдіреді. Бұл форма сирек қолданылады және көбіне оның орнына «öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi» қолданылады [7, 273 бет]. Eski bir kitapta okuduydum (Ескі бір кітапта оқыған едім). Өткен шақтың *-di* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «görülen geçmiş zamanın rivayeti» бо-

лып, өткен шақта болған іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады. *Mühim diyecseklerim var dediydin* (Айтатын маңызды нәрселерім бар деп едіңіз).

Бұрынғы өткен шақтың *-miş* жұрнағына *-di* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi*» болып, сипатталып жатқан оқиғадан бұрын болған іс-әрекетті білдіреді [5, 142 бет]. *İstasyona koşup geldiğinde, tren kalkmıştı* (Вокзалға жүгіріп келгенде, поезд кетіп қалған еді). Бұрынғы өткен шақтың *-miş* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti*» болып, басқа біреудің айтқаны бойынша немесе кейіннен іс-әрекеттің орындалғаны анықталған кезде қолданылады [6, 17 бет].

Жалпы осы шақтың *-r* жұрнағына *-di* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*geniş zamanın hikayesi*» болып, өткен шақта әдет бойынша жиі жасалынған іс-әрекетті білдіреді [5, 144 бет]. *O gençken çok hızlı koşardı* (Ол жас кезінде тез жүгіретін). Жалпы осы шақтың *-r* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*geniş zamanın rivayeti*» болып, айтушының қатысуынсыз жасалған іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады. Көбіне ертегі мен аңыз-әңгімелерде кездестіруге болады [6, 18 бет]. *Çok yakışıklı delikanlılar onu istemeye gelirmiş* (Өте сымбатты жігіттер оны айттырып келеді екен).

Келер шақтың *-acak* жұрнағына *-di* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*gelecek zamanın hikayesi*» болып, жасалуға ниеттелген бірақ қандай да бір жағдайларға байланысты орындалмаған іс-әрекетті білдіреді [5, 148 бет]. *Gazete okuyacaktım ama misafir geldi* (Газет оқиын деп жатыр едім, бірақ қонақ келіп қалды). Келер шақтың *-acak* жұрнағына *-miş* жалғауы жалғанып, жіктелінсе «*gelecek zamanın rivayeti*» болып, болайын деп жатқан іс-әрекет туралы басқа біреуден білген кезде қолданылады [6, 19 бет]. *Ali arabasını satacakmış* (Али көлігін сатайын деп жатыр екен).

Түрікмен тілінде өткен шақ жасалуы бойынша жай және күрделі болып бөлінеді. Өткен шақтың жай түрі «*mālim öten zaman* (нақты өткен шақ)» етістікке *-dy*, *-di*, *-du*, *-dii* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалы-

нады. Бұл өткен шақ формасының қолданыс аясы кең: а) Сөйлеуші куә болған оқиғаларды баяндауда; *Düýn teatra bardyk* (Кеше театрға бардық). б) Сөйлеушінің сенімді, бірақ өз басы көрмеген оқиғаны баяндау үшін; *Bu institut 1934-nji ýylda döredildi* (Бұл институт 1934 жылы құрылған). с) Бірінен соң бірі болған оқиғалардың динамикасын көрсету үшін; д) Іс-әрекеттің сандық сипатын береді: ұзақтығы, қайталануы т.б. *Men size birnäçe gezek geldim, emma siz öýde ýokduňuz* (Мен сізге бірнеше рет келдім, бірақ сіз үйде болған жоқсыз) [8, 54 бет].

Түрікмен тіліндегі күрделі өткен шақ формасының алты түрі бар және олар өзара функционалды түрде байланысқан: «*mālim dowamly öten zaman* (нақты созылмалы өткен шақ)», «*nāmālim dowamly öten zaman* (белгісіз созылмалы өткен шақ)», «*hyýal-meýil öten zaman* (қиял өткен шақ)», «*öňki öten zaman* (бұрынғы өткен шақ)», «*hekaýa etme öten zaman* (баяндаушы өткен шақ)», «*subýektivt öten zaman* (субъективті өткен шақ)».

«*Mālim dowamly öten zaman* (нақты созылмалы өткен шақ)» жалпы осы шақтың *-ýardy*, *-ýärdi* жұрнағына *-di* жалғауының қосылып, жіктелуі арқылы жасалынады. Бұл өткен шақ формасында іс-әрекеттің ұзақтығы шектеулі және оның шектеулігі сөйлемде арнайы сөзбен немесе контекстпен беріледі [8, 147 бет]. *Her gün ol duralgada ýugnanyşýardy* (Күн сайын олар сол аялдамада кездесіп тұратын).

«*Nāmālim dowamly öten zaman* (белгісіз созылмалы өткен шақ)» етістікке *-ar/-er* жұрнақтарының жалғанып оған *-dy/-di* жалғауының қосылып, жіктелуі арқылы жасалынады. Өткен шақта көп рет қайталанған іс-әрекет. Ол белгілі бір уақыт аралығында жасалады, бірақ қандай уақыт аралықпен қайталанатыны белгісіз. Көбіне бұл форма арқылы жасалынатын іс-әрекет – өткен шақта орын алған адамның дағды мен әдеті немесе бір құбылыстың қасиеті [8, 146 бет]. *Biri-birlerine garaşur, ondan soň bile goşulup giderler* (Олар әрқашан бір-бірін күтетін, содан кейін бірге жүретін).

«*Hyýal-meýil öten zaman* (қиял өткен шақ)» етістікке *-jakdy*, *-jekdi* жұрнақтарының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Субъект

іс-әрекетті орындауға ниетті болған, бірақ қандай да бір себептермен орындалмаған жағдайда қолданылады [9].

«Öñki öten zaman (бұрынғы өткен шақ)» етістікке жалғанатын *-ypdy, -ipdi, -urdu, -ürdi* жұрнақтары екі бөліктен тұрады: *-ip* көсемшенің жұрнағы және *-di* жалғауы (*idi* етістігінің *i* дыбысының уақыт өте келе түсіп қалуынан туындаған). Бұрынғы өткен шақтың негізгі қызметіне белгілі бір уақыттан немесе іс-әрекеттен бұрын болған қимылды көрсету жатады [8, 122 бет]. *Şu gün açyk howa boldy. Düyñ ýaguşly gün bolurdy* (Бүгін ашық күн болды, кеше жаңбырлы күн болды).

«Некауа etme öten zaman (баяндаушы өткен шақ)» етістікке *-an, -en* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Көбінесе сөйлеуші өз басымен оқиғаны немесе оның салдарын көргендей, ертегілер, аңыздар, оқиғаларды баяндау кезінде қолданылады [9].

«Subyektiv öten zaman (субъективті өткен шақ)» етістікке *-urdu, -ipdir, -urdu, -ürdir* жұрнақтарының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Сөйлеу сәттен бұрын болған оқиғаға сөйлеушінің өзі қатысып, болған оқиғаны еске түсіріп хабарлайды немесе өзі қатыспаған болса, оқиғаны көрген адамның сөзіне сүйене отырып баяндайды [9].

Өзирбайжан тілінде өткен шақ алуан түрлі. Ол іс-әрекеттің әртүрлі сипатына байланысты: аяқталуы немесе аяқталмауы, ұзақтығы, қайталануы немесе қайталанбауы, шынайы болуы немесе болмауы, сенімділігі немесе сенімсіздігі, нақтылығы немесе белгісізділігі. Өткен шақтың жасалуы екі түрлі болады: жай және күрделі.

Өткен шақтың жай формасы екіге бөлініп қарастырылады. Олар: «Şühudi keçmiş zaman», «Nəqli keçmiş zaman». «Şühudi keçmiş zaman (нақ өткен шақ)» етістік негізіне *-di, -di, -du, -dü* жұрнақтарының жалғанып және де жіктік жалғауының жалғануы арқылы жасалынады. Нақты өткен шақтың грамматикалық мағынасы нақты болған іс-әрекетті көрсетеді [10, 123 бет]. *Nəhayət evə yetişdim* (Ақыры үйге жеттім).

«Nəqli keçmiş zaman (баяндаушы өткен шақ)» екі түрлі жұрнақ арқылы жасалынады:

1) *-miş, -miş, -miş, -miş*; 2) *-(y)ib, -(y)ib, -(y)ib, -(y)ib*. Баяндаушы өткен шақ, өткен шақта орын алған фактіні осы шақтағы нәтиже, салдары ретінде көрсету арқылы жасалады. Мәң az körməmişəm bu sarayları (Осындай сарайлардың талайын көрдім). Баяндаушы өткен шақ арнайы сөздер (делінеді, айтылады, сияқты) қолданған жағдайда сенімсіздік, күмандану сияқты сенімсіз мағынаны бере алады.

Өткен шақтың күрделі түрінің жасалуында *idi, imiş* көмекші етістіктері маңызды қызмет атқарады. Оның 5 түрі бар: «bitməmiş keçmiş zaman», «qeyri-qəti gələcəklі keçmiş zaman», «qəti gələcəklі keçmiş zaman», «uzaq keçmiş zaman», «davamlı keçmiş zaman».

«Bitməmiş keçmiş zaman (аяқталмаған өткен шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің осы шақта жіктелінетін етістік негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* арқылы жасалынатын «bitməmiş keçmiş zaman» іс-әрекеттің өткен шақта белгілі бір уақытта болғанын көрсетіп, бірақ ол қимылдың жалғасқанын не аяқталғанын білдірмейді. Өткен шақтың белгілі бір уақытын сипаттағандықтан, көбіне тарихи фактілерді хабарлау мақсатында қолданылады [10, 129 бет]. *Tehran düzündə qeyri-adi bir külək oynadı* (Тегеран жазығында ерекше жел соғып тұрды). *İmiş* арқылы жасалынатын «bitməmiş keçmiş zaman» түрі өткен шақтың белгілі бір уақытта болған оқиғаны баяндау мақсатында қолданып, ол іс-әрекеттің аяқталғаны туралы айтылады. Бірақ ол әрекеттің аяқталуына, шынайылығына қатысты сөйлеуші адамның күмәні мен сенімсіздігі бар болуы мүмкін немесе ол әрекет туралы қорытынды, тұжырым жасау арқылы шешім шығарады [10, 130 бет]. *Yəqin sən məktəbdə hesabdan üç alırmışsan* (Мүмкін сіз мектепте арифметика пәнінен үштік алған шығарсыз).

«Qeyri-qəti gələcəklі keçmiş zaman (нақты емес өткен шақтағы келер шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің нақты емес келер шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған «qeyri-qəti gələcəklі keçmiş zaman» түрі өткен шақта аяқталмаған және қаншалықты ұзаққа созылғаны белгісіз іс-әрекетті немесе қалыпты білдіреді. Бұл шақ ка-

тегориясы өткен шақта созылған және бірнеше рет қайталанып әдеттегі нәрсеге айналған іс-әрекетті сөйлеушінің сөйлеп тұрған кезде еске түсірген жағдайда қолданады. Сонымен қоса, ол шақ категориясы өткен шақта болуға ықтимал іс-әрекетті білдіреді және ол шартты райға келеді [10, 131 бет]. *Yadımdadır uşaqlıqda saatlarla sahilde qumluqda oturub ləpələgə bahardım* (Есімде, бала кезімде жағада құмда сағаттап отырып, толқындарға қарап отыратын едім). *İmiş* көмекші етістігімен жасалған «*qeyri-qəti gələcəkli keçmiş zaman*» *idi* көмекші етістігімен жасалған түріне ұқсайды. Тек бір айырмашылығы бар: сөйлеуші жанама деректер негізінде белгілі болған, өткен шақтағы іс-әрекеттің салдары туралы хабарлайды [10, 131 бет]. *Burada üzüm tənəklərini ancak beş ildə bir dəfə kəsərmişlər* (Бұл жерде жүзім ағаштары бес жылда бір рет кесілген екен).

«*Qəti gələcəkli keçmiş zaman* (нақты өткен шақтағы келер шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің нақты келер шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған «*qəti gələcəkli keçmiş zaman*» түрі өткен шақтағы болуға тиіс іс-әрекеттің орындалмаған жағдайда қолданылады [10, 132 бет]. *O, Qulyaza qəti bir cavab verəcəkdi* (Ол Гюльязға үзілді-кесілді жауап бергісі келген). *İmiş* көмекші етістігімен жасалған «*qəti gələcəkli keçmiş zaman*» *idi* көмекші етістігімен жасалған түріне ұқсайды. Бірақ сөйлеуші келер шақта болуға тиіс іс-әрекет туралы өзге біреудің сөзінше қорытынды жасап пайымдайды [10, 133 бет]. *Qatar vaxtında yola düşəcək imiş, ancaq biz nahaq yerə tələsdik* (Пойыз уақытында жолға шыққалы тұр еді, бірақ біз бекерге асығып кеттік).

«*Uzaq keçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің баяндаушы өткен шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған бұрынғы өткен шақ сөйлемде берілген тағы бір өткен шақтан ертерек болған іс-әрекетті білдіреді [10, 134 бет]. *Nə fikirlər elmış idin, nə xəyallara düşmüşdün hamısı rus olub dağıldı* (Ойлағанның бәрі, армандаған нәрселерің күл-талқан болып шашылды). *İmiş* көмекші етістігімен жасалған

«*uzaq keçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)» іс-әрекеттің болжамды нәтижесін көрсетеді [10, 134 бет]. *Belə isə arsad haqlı idi, nahaq yerə hirsələnməyibmiş* (Егер солай болса, онда әйелі дұрыс және оның ашуланғаны бекер емес).

«*Davamlı keçmiş zaman* (созылмалы өткен шақ)» *idi, imiş* көмекші етістіктерінің созылмалы осы шақта жіктелінетін етістіктің негізіне жалғануы арқылы жасалынады. *İdi* көмекші етістігімен жасалған «*davamlı keçmiş zaman*» созылмалы, аяқталмаған және өткен шақтың белгілі бір мезетінде жалғасып жатқан іс-әрекетті білдіреді [10, 135 бет]. *İmiş* көмекші етістігімен жасалған созылмалы өткен шақ сөйлеушінің айтуынша болуға ықтимал созылмалы іс-әрекетті көрсетеді [10, 135 бет]. *Bəlkə o bir gün əvvəl mayora vəd etdiyi qəti fikrini yazmaqda imiş, yazıb qurtara bilməyib* (Мүмкін, ол бір күн бұрын майорға өзінің соңғы шешімдері туралы жазған шығар, бірақ ол жазуды аяқтай алмады).

Жоғарыдағы мәліметті саралайтын болсақ, қарастырылып отырған тілдерде бірнеше ұқсастықтар байқалады. Аталмыш үш тілде де өткен шақ формасының жай және күрделі түрлері бар. Өткен шақтың жай түрінде үш тілге ортақ жұрнақ бар. Ол түрік тіліндегі «*göriülen geçmiş zaman* (нақ өткен шақ)-ның» *-di/-di/-du/-dü* жұрнақтары, түрікмен тілінің «*mälim öten zaman* (нақты өткен шақ)-ның» *-dy, -di, -du, -dü* жұрнақтары, әзірбайжан тілінің «*şühudi keçmiş zaman* (нақ өткен шақ)-ның» *-di, -di, -du, -dü* жұрнақтары ұқсас келеді. Негізі бұл өткен шақ жұрнағы барлық түркі тілдеріне тән. Екінші жиі кездесетін жұрнақ түрі ол түрік грамматикасындағы «*öğrenilen geçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)-ның» *-miş/-miş/-miş/-miş* жұрнақтары және әзірбайжан тілінің «*nəqli keçmiş zaman* (баяндаушы өткен шақ)-ның» *-miş, -miş, -miş, -miş* жұрнақтары. Осы жерде әзірбайжан тілінің ерекшелігі «*nəqli keçmiş zaman* (баяндаушы өткен шақ)» *-(y)ib, -(y)ib, -(y)ib, -(y)üb* жұрнақтарын қолданады. Осылайша, өткен шақтың жай формасында әзірбайжан тілі 3 жұрнақ түрін, түрік тілі 2 жұрнақ түрін және түрікмен тілі 1 жұрнақ түрін қолданады.

Күрделі өткен шақ формаларында *-di*, *-miş* жалғаулары шақ жұрнақтарына қосылуы арқылы кеңінен қолданылады, әсіресе түрік және әзірбайжан тілдерінде. *-di* жалғауы бар формалар өткен шақта болған іс-әрекетті оқиға ретінде жеткізеді, ал *-miş* жалғанған етістік формалары өткен шақтағы іс-әрекетті басқа біреуден біліп алғандай (эвиденциалдық) баяндайды. Үш тілдің негізгі айырмашылығы осы эвиденциалдық сипатпен байланысты. Түрік тілінде *-di* жалғауы бар форманы «*hikaye birleşik zaman*», *-miş* жалғанған етістік формасын «*rivayet birleşik zaman*» деп атайды. Әзірбайжан тілінде дәл солай бөлінбегенімен, мағынасы бірдей *idi* және *imiş* жалғаулары күрделі өткен шақ формаларына бірдей пайдаланылады. Ал түрікмен тілінде эвиденциалдық *-miş* формасының орнына күрделі өткен шақта *-updyr*, *-ipdir*, *-updyr*, *-üpdür* жұрнақтары бар «*subýektiv öten zaman* (субъективті өткен шақ)» қолданылады. Сонымен қоса осы шақта эвиденциалдық мағынаны беретін «*çaklama häzirki zaman* (болжалды осы шақ)» формасы (*-ýandyr*, *-ýändir*) бар.

Жоғарыда берілген мәліметтерге қарай отырып аталған үш тілде етістіктің өткен шақ категориясы төмендегідей ерекшеліктер көрсетеді:

- Тілдік терминдік жүйесінде әр тілдің өзіндік лексикалық ерекшеліктерімен айқындалады;
- Өткен шақ категориясының функционалдық грамматикалық нормативтері бірдей;
- Қолданылған жұрнақтар түрік және әзірбайжан тілдерінде бірдей болса да түрікмен тілінде өткен шақтың жәй және күрделі формасында *-miş* формасы кездеспейді;
- Әр үш тілде де өткен шақтың күрделі формасы «*i-tek*» көмекші етістігі арқылы жасалынады;
- Өткен шақтың күрделі формасы түрікмен және әзірбайжан тілдерінде функционалдық тұрғыдан ұқсастық көрсетуі жағынан түрік тілінен ерекшеленеді.

Осы шақ іс-әрекеттің сөйлеу сәтінде жасалып жатқанын және жалғасуда екенін білдіреді [3, 99 бет]. **Түрік тілінде** осы шақ етістікке *-yor* жұрнағының жалғанып, жіктелуі

арқылы жасалынады. *-yor* осы шақ жалғауы *yori/yürüme* (жүру)-ке жалпы осы шақ жұрнағы *-r* жалғануы арқылы туындаған. Осылайша, етістіктің осы шағын білдіретін көмекші етістікке айналады: *gelü yorır, geli yorır geliyor* (келеді), *gide yorır gidiyor* (кетеді). Ескі Анадолы түрікшесінде әрдайым күрделі етістіктің шеңберінде қолданылатын *yorır* Османлы түрікшесінде гаплогогия жолымен жалғанып, осылайша *-yor* жұрнағы пайда болды [4, 296 бет]. *Dışarıda çok yağmur yağıyor* (Далада жаңбыр жауып тұр).

Сонымен қатар осы шақ *-makta*, *-mekte* жұрнақтарының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Бұл екі осы шақ жұрнақтары арасында функциялық жағынан айырмашылық жоқ. Екеуі де іс-әрекеттің осы шақта жасалынып жатқанын көрсетеді. *-makta*, *-mekte* жұрнағының бір ерекшелігі ол іс-әрекеттің міндетті түрде басталған болуы. *-yor* кейде басталмаған, алайда басталайын деп жатқан іс-әрекет үшін қолданылады. *Biraz, sonra geliyorum* (Біраздан кейін келемін) мысалында іс-әрекет басталғалы жатыр. *Biraz sonra gelmekteyim* деп айта алмаймыз [4, 298 бет].

Түрікмен тілінде осы шақтың төрт түрі кездеседі: «*umumy häzirki zaman*», «*anyk häzirki zaman*», «*çaklama häzirki zaman*», «*häzirki öten zaman*». «*Umumy häzirki zaman* (жалпы осы шақ)» *-ýar/-ýär* (-яр/-йәр) жұрнақтары арқылы жасалынып, жалпы осы шаққа жатады, яғни сөйлеп тұрған сәтпен және одан ауқымдырақ уақытпен байланысты іс-әрекетті білдіреді. Сонымен қоса қалыпты және дағдылы түрде болатын іс-әрекет арқылы келер-осы шақтың да қызметін атқара алады [8, 43 бет]. *Maral gelýär* (Марал келе жатыр). Осы шақтың бұл түрі өткен оқиғаларды баяндауда жиі қолданылады. *Rehmet Seyidow Halaçda eneden bolýar* (Рехмет Шеидов Халачда туылды).

Нақ осы шақ етістікке *-ýar/-ýär* жұрнағының жалғануы арқылы жасалынады. Нақ осы шақтың төрт етістіктен тұратын арнайы парадигмасы бар. Олар: *dur*-тұр, *otur*-отыр, *ýat-jat*, *ýör*-жүр. Бұл етістіктер семантика бойынша қалып етістіктерге жатады [8, 76 бет]. *Enem keçäniň üstünde otur* (Әже төсеніштің үстінде отыр).

«Çaklama häzirki zaman (болжалды осы шақ)» етістікке *-ýandyр,-ýändir* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Сөйлеуші сөйлеп тұрған сәтте орын алатын қимыл, іс-әрекетті, жағдайды көру арқылы емес, іс-әрекеттің нәтижесіне сүйене отырып, жеке пайымдаудан туындаған сенімсіздік, күдік, және т.б. мағыналарын білдіреді [9]. Ol şu waгt men hakynda näme pikir edüändir (Ол дәл қазір мен туралы не ойлайды?).

«Häzirki öten zaman (қазіргі өткен шақ)» формасы етістікке жалғанған *-an, -en* есімше жұрнақтарымен бірге *ýo:k* сөзінің тіркесуі арқылы жасалған (*alamok, gelemok*): *alanym ýok, gelenim ýok>alam ýok, gelem ýok>alamo:k, gelemmok>alamo:k, geleto:k*. Бұл форма қазіргі уақытты, жақында болғанды немесе тіпті бұрын болған іс-әрекетті сипаттайды. Ол ауызша және болымсыз мағынада қолданылады [9]. Okuwçular heniz ýazур bolanok, jogар begenok (Студенттер әлі жазып болған жоқ, жауап берген жоқ).

Әзірбайжан тілінде осы шақтың екі түрі бар. Олар: «İndiki zaman», «Davamlı indiki zaman». «İndiki zaman (нақ осы шақ)» сөйлеп тұрған сәттегі іс-әрекетті білдіреді де, дауыссызға біткен етістік түбіріне *-ir, -ir, -ur, -ür* (*-ыр, -ур, -ур, -үр*), дауыстыға біткен етістік түбіріне *-uir, -uir, -uir, -үйr* (*-йыр, -йір, -юр, -юр*) жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады. Оған сәйкесінше жаққа және түріне қарай жіктік жалғауы жалғанады [11, 43 бет]. Onlar parkda gәzirlәr (Олар саябақта серуендеп жүр). Егер де іс-әрекет осы шақта беріліп, бірақ құбылыстың қасиеті немесе сипаты болған жағдайда ол ешқандай уақыттық мағынада қолданылмайды [10, 135 бет]. Don çayı sәssizcә axır (Дон өзені үнсіз ағады). Өткен шақта болған іс-әрекетті әсерлі баяндау үшін және де болашақтағы қимыл, іс-әрекеттің болатынына сенімді болған жағдайда бұл шақ қолданылады.

«Davamlı indiki zaman (созылмалы осы шақ)» сөйлеу сәтінен бұрын басталған және сөйлеу сәтінде жалғасып жатқан іс-әрекетті білдіреді [10, 137 бет]. Етістікке *-maqdal-mәkdә* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады.

Жоғарыдағы мәліметті талдайтын болсақ, аталмыш тілдерде осы шақ жұрнақтары салыстырмалы түрде ұқсас келеді. Үш тілге де тән нәрсе нақ осы шақ пен жалпы осы шақтың сабақтастығы. Түрік грамматикасындағы *-уog* жұрнағы нақ осы шақты және кейде жалпы осы шақты да қамтиды. Бірақ түрік тілінде жалпы осы шақтың арнайы *-r,-ar/-er* жұрнақтары бар. Түрікмен тілінде нақ осы шақ және жалпы осы шақ *-jar/-jär* жұрнақтарымен жасалынады. Дәл солай әзірбайжан тілінде нақ осы шақ және жалпы осы шақ үшін *-ir, -ir, -ur, -ür* жұрнақтары қолданылады. Түрік тіліндегі *-makta,-mekte* жұрнақтары мен әзірбайжан тіліндегі *-maqdal-mәkdә* жұрнақтарының дыбысталуы ұқсас және мағыналары бірдей. Алайда бұндай жұрнақ түрі түрікмен тілінде кездеспейді. Түрікмен тілінің басқа да ерекшелігі – осы шақта қалып етістіктерін қолданады (*dur-тұр, otur-отыр, yat-жат, үör-жүр*). Түрікмен тілінің келесі бір айырмашылығы аталмыш тілдерде жоқ осы шақтың ерекше екі формасы бар (*-ýandyр,-ýändir және alamok, gelemok*). Мәселен, «häzirki öten zaman (қазіргі өткен шақ)» формасының *alamok, gelemok* жұрнақтары тек ауызекі тілде қолданылады. Ал «çaklama häzirki zaman (болжалды осы шақ)» формасының ерекшелігі (*-ýandyр,-ýändir*) жанама куәгерлікті (эвинденциалдық) білдіреді. Бұл грамматикалық мағына түрік және әзірбайжан тілдерінде өткен шақта ғана қолданылады.

Жоғарыда берілген мәліметтерге қарай отырып аталған үш тілде етістіктің осы шақ категориясы төмендегідей ерекшеліктер көрсетеді:

- Түрік тілінде осы шақ категориясы нақты бір жұрнақ «-уog» арқылы жасалып іс-әрекеттің осы шақта жасалғанын білдіреді;
- Түрікмен және әзірбайжан тілдерінде болса осы шақ жұрнағы толық қалыптаспаған және даму үстінде екендігі байқалады;
- Түрікмен және әзірбайжан тілдерінде осы шақ категориясы көмекші етістіктер арқылы жасалуы нақты жалғау ретінде қалыптаспағандығы байқалады;
- Әзірбайжан және түрікмен тілдерінде *-r,-ar/-er; -jar/-jär* жұрнақтарының қолданысы осы шақтың қолданыс алаңында бір ізділік

көрсетпейді және бұл жұрнақтан өткен шақ, осы шақ, келер шақ мезгілдерін де қамтиды;

- Әзірбайжан және түрікмен тілдерінде осы шақ формасында қолданылған *-r, -ar/-er; -yār/-yār* жұрнақтары түрік тілінде жалпы осы шақ категориясында қолданылады;

- Осы шақтың күрделі формасы түрікмен және әзірбайжан тілдерінде орыс тілі грамматикасы ықпалымен көмекші етістіктің көмегі арқылы күрделі формалары түрлендіріліп жасалған.

Жалпы осы шақ іс-әрекеттің әрқашан жасалатынын және оның үздіксіздігін білдіреді. Бұл шақ формасы өткен шақты, осы шақты және келер шақты да қамтиды. [3, 111 бет]. **Түрік тілінде** «geniş zaman (жалпы осы шақ)» етістікке *-r, -ar/er, (-ı, -i, -u, -ü)* *r* жалғауларының жалғанып, жіктелуі арқылы жасалынады. Жалпы осы шақ кез-келген шақты қамтиды және «әрқашан» деген мағынаны білдіреді. Өткен шақта басталып, осы шақта жалғасын тапқан, осылайша тұрақты болып тұратын іс-әрекетті білдіреді, келер шақта болатын немесе жасалатын қимылдар үшін қолдануға болады. Сонымен, жалпы осы шақ жұрнақтары шақтың үш түрін сипаттайды: 1) әрқашан, 2) өткен шақ пен осы шақты қамтитын уақыт, 3) келер шақ. Жалпы осы шақ жұрнақтары қимылдың осы үш шақ сегментінің бірінде болатынын немесе пайда болатынын көрсету үшін қолданылады.

Жалпы осы шақ жұрнақтары үш шақ арасында көбінесе келер шақты бейнелейді. Кейде тек қана келер шақ мағынасында қолданылуы мүмкін. Осы шақты да кішкене сипаттайды. Егер де қимыл-әрекет өткен шақта басталып, әлі де жалғасын тапса онда өткен шақты да көрсетеді. Өткен шақта болып кеткен іс-әрекет үшін қолданылмайды, жеке басына өткен шақты білдіре алмайды. Жалпы осы шақ жұрнақтары пайда болып жатқан, пайда болған және пайда болатын іс-әрекет үшін қолданылады [4, 291 бет]. Her gün kahvaltıda süt içerim (Күнде таңғы асқа сүт ішемін).

Келер шақ болашақта жоспарланған немесе көзделген іс-әрекетті сипаттау үшін қолданылады [3, 140 бет]. **Түрік тілінде** келер шақ

формасын жалпы осы шақ жұрнақтары мен осы шақ жұрнақтары да құрайды. Жалпы осы шақ жұрнақтары болжалды келер шақты құраса, осы шақтың жұрнақтары өте жақын немесе осы шақпен бірлескен келер шақ формасын құрайды. Негізгі келер шақтың жұрнақтары *-acak/-ecek* ниетті, қалау, нақты келер шақты білдіреді. Бұл келер шақ ықтимал емес, нақтылықты көрсетеді. Іс-әрекеттің мүмкін болуын емес, болатындығын білдіреді [4, 302 бет]. Pazar günü dedemi ziyaret edeceğiz (Жексенбіде атама қонаққа барамыз).

Түрікмен тілінде келер шақтың екі түрі бар: «nämälim geljek zaman», «mälim geljek zaman». «Nämälim geljek zaman (белгісіз келер шақ)» етістік дауыстыға бітсе *-r*, дауыссызға бітсе *-ar/-er* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Бұл жағдайда сөйлеуші іс-әрекетті орындалуға ықтимал деп қарастырады [8, 94 бет]. Megerem, indi işler ýola düşer (Мүмкін қазір бәрі ойдағыдай болып қалар).

«Mälim geljek zaman (нақты келер шақ)» *-jajl/-jek* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Оғыз тілдер тобының барлығында кездеседі, алайда түрікмен тілінде ерекшелігі жақ бойынша жіктелмейді. Қай жақта тұрғанын анықтау үшін арнайы сөз қолданылады немесе контекстен білуге болады. Келер шақта уақыттық мағынадан бөлек іс-әрекеттің жасалу қажеттілігі, міндеттілігі және орындау ниеті білдіріледі [8, 68 бет]. Men onuñ bilen gerleşjek (Мен онымен сөйлесуім керек).

Әзірбайжан тілінде келер шақ екі жолмен жасалынады. Олар: «qəti gələcək zaman», «qeyri-qəti gələcək zaman». «Qəti gələcək zaman (нақты келер шақ)» етістікке *-acaq/-əcək* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынып, міндетті түрде жасалынатын іс-әрекетті білдіреді.

«Qeyri-qəti gələcək zaman (нақты емес келер шақ)» болуы ықтимал, бірақ нақты емес іс-әрекетті білдіру үшін қолданылады. Бұл келер шақ формасы етістікке *-(y)Ar/-(y)ər* жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалынады. Егер де іс-әрекет заттың қасиеті немесе оның тұрақты белгісіне айналса, онда нақты бір шақпен шектелмейді [10, 138 бет]. Adam

hər sənəti istəsə kötürər (Адам қаласа, кез-келген өнерді ала-алады)(мақал). Оқиғаны әсерлі және шынайы түрде сипаттау үшін өткен шақтың орнына нақты емес келер шақ қолданылады.

Жоғарыдағы мәліметті жинақтайтын болсақ, қарастырылып отырған тілдерде келер шақта белгілі бір ұқсастықтар бар. Түрік тілінде келер шақтағы *-acak, -ecek*, түрікмен грамматикасындағы «mälim geljek zaman (нақты келер шақ)» формасындағы *-jakl/-jek*, әзірбайжан тіліндегі «qəti gələcək zaman (нақты келер шақ)» формасындағы *-acaq/-əcək* жұрнақтары ұқсас келеді. Олардың ұқсастығы кездейсоқ емес, себебі олардың грамматикалық мағынасы бірдей. Келесі ұқсастық әзірбайжан мен түрікмен тілдеріне тән: әзірбайжан тіліндегі «qeyri-qəti gələcək zaman (нақты емес келер шақ)» және түрікмен тіліндегі «nämälim geljek zaman (белгісіз келер шақ)» формаларында қолданатын жұрнақтар, сәйкесінше *-(y)Ar/-(y)ər* және *-r, -ar/-er* ұқсас келеді. Түрік тілінде келер шақтың бір ғана формасы болғанымен, жалпы осы шақтың *-r, -ar/er* жұрнақтары әлгі әзірбайжан *-(y)Ar/-(y)ər* және түрікмен *(-r, -ar/-er)* тілдерінің келер шақтың жұрнақтарына ұқсас, әрі функционалды тұрғыда түрік тіліндегі жалпы осы шақ келер шақты қамтиды. Осыған қарағанда, үш тілдегі келер шақ формалары салыстырмалы түрде ұқсас, әрі жақын келеді. Келер шақтағы екі түрлі форма және жұрнақтар жағынан әзірбайжан мен түрікмен тілдері өте ұқсас келеді, бірақ түрікмен тілінде *-r, -ar/-er* формасына басымдылық беріледі. Керісінше түрік грамматикасында *-acak, -ecek* формасы келер шақтың негізгі түрі болса, әзірбайжан тілінде келер шақ жұрнақтарының екі түрі де *-(acaq/-əcək* және *-(y)Ar/-(y)ər*) тең дәрежеде қолданылады. Сонымен қарастырылған оғыз тілдері ішінде келер шақ формасы бойынша өзара салыстырғанда, үш тілдің де ұқсас тұстары бар, бірақ әзірбайжан тілінің басқа екі тілмен ұқсастығы көбірек.

Жоғарыда берілген мәліметтерге қарай отырып аталған үш тілде етістіктің келер шақ категориясы төмендегідей ерекшеліктер көрсетеді:

- Үш тілдегі келер шақ жұрнақтары *-acak, -ecek* грамматикалық мағынасы жағынан бірдей;

- Әзірбайжан және түрікмен тілдерінде *-(y)Ar/-(y)ər* және *-r, -ar/-er* жұрнақтары болжалды келер шақты білдіреді және түрікмен тілінде *-r, -ar/-er* формасына басымдылық беріледі;

- Түрік тіліндегі жалпы осы шақтың *-r, -ar/-er* жұрнақтары түрікмен және әзірбайжан тілдеріндегі белгісіз келер шақ жұрнақтарына ұқсас, әрі функционалды тұрғыда болжалды келер шақты қамтиды;

Құрылымдық жағына тоқталатын болсақ, түрікмен және әзірбайжан тілдерінде шақ категориясын өткен шақ, осы шақ, келер шақ деп үшке бөліп қарастырса, түрік тілінде шақ категориясының бес түрі бар: «gözülen geçmiş zaman (нақ өткен шақ)», «öğrenilen geçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ)», «şimdiki zaman (осы шақ)», «gelecek zaman (келер шақ)», «geniş zaman (жалпы осы шақ)».

Осы шақ түрік грамматикасында «şimdiki zaman» деп аталады және *-yog* мен *-makta* жұрнақтары арқылы жасалады. Түрікмен тілінде осы шақтың төрт түрі бар: «umumu häzirki zaman», «anyk häzirki zaman», «çaklama häzirki zaman», «häzirki öten zaman». Әзірбайжан грамматикасында осы шақты «indiki zaman» және «davamlı indiki zaman» деп екіге бөлген.

Жалпы осы шақты түрік тілінде «geniş zaman» деп аталып, *-r, -ar, -er* жұрнақтары арқылы жасалады. Бұл шақ категориясы үш шақты қамтиды. Қарастырылып отырған басқа екі тілде осындай функциясы бар шақ категориясы осы шақта немесе келер шақта кездеседі, алайда түрік тілінде ол өз алдына бөлек шақ ретінде саналады.

Келер шақтың түрік грамматикасындағы формасы *-acak, -ecek* жұрнақтары арқылы жасалынып, «gelecek zaman» деп аталады. Түрікмен тілінде келер шақ «qəti gələcək zaman», «qeyri-qəti gələcək zaman»; әзірбайжан тілінде «nämälim geljek zaman», «mälim geljek zaman» деп екіге бөлінеді.

Өткен шақтың қарастырылып отырған тілдерде жай және күрделі формалары бар.

Түрік грамматикасындағы күрделі өткен шақтың түрлері аналитикалық түрғыда жасалады, олар жай шақ түрлерінің екі жұрнағының жүйелі қосындысы (әр элементтің әр элементке қосылуы) болып келеді: жай шақ формасы (-*yor, -maktal/-r,-ar,-er/-acak,-ecek*) + жай өткен шақ формасы (-*dı/-di/-du/-dül/-tı/-til/-tu/-tül/-miş/-miş/-muş/-müŝ*) = күрделі өткен шақ формасы және жай өткен шақ формасы (-*dı/-di/-du/-dül/-tı/-til/-tu/-tül/-miş/-miş/-muş/-müŝ*) + жай өткен шақ формасы (-*dı/-di/-du/-dül/-tı/-til/-tu/-tül/-miş/-miş/-muş/-müŝ*) = күрделі өткен шақ формасы. Осы жолмен күрделі шақ категориясының құрылымы және оның атаулары аналитикалық түрғыда бірізділікпен жасалады. Күрделі шақ формаларының атауларынан жай шақ түрлерінің көрінісін табуға болады. Мысалға: «*şimdiki zamanın rivayeti*» күрделі өткен шағының «*şimdiki*» және «*rivayeti*» деген сөздері арқылы оның осы шақ және бұрынғы өткен шақ жұрнақтарының қосындысынан пайда болғанын анықтай аламыз. Ал әзірбайжан және түрікмен тілдерінде күрделі өткен шақтың түрлері де екі жұрнақтың қосындысымен жасалады, бірақ ол жүйесіз тәртіппен орындалады, яғни әр элементтің әр элементке қосылуынан емес. Түрік тіліне қарағанда олар синтетикалық жолмен қалыптасады және олардың құрастырушы лемалармен тікелей байланысын анықтауға мүмкін емес.

Нәтижелері

Жай және күрделі өткен шақтар жүйесі бойынша үш тілді салыстырған кезде олардың ортақ құрылымдық қағидасы анықталды. Мәселен, түрік тілінде екі түрлі өткен шақ: 1) «*Görülen geçmiş zaman* (нақ өткен шақ)»; 2) «*Öğrenilen geçmiş zaman* (бұрынғы өткен шақ)», болса, әзірбайжан тілінде өткен шақтың екі түрі бар: «*Şühudi keçmiş zaman*» және «*Nəqli keçmiş zaman*», яғни бірнеше (2+1) жұрнақтан тұратын бір ғана өткен шақ бар. Ал түрікмен тілінде бір ғана жұрнақтан тұратын бір өткен шақ бар. Дәл осы қағидамен күрделі өткен шақ та жасалынған. Түрік тілінде күрделі өткен шақтың 5 түрі -*dı, -miş* жұрнақтарының ықпалымен екі топқа бөлінеді: «*hikaye*

birleşik zaman», «*rivayet birleşik zaman*». Әзірбайжан тілінде күрделі өткен шақтың 5 түрі -*dı, -miş* жұрнақтары негізінде екіге бөлінбей тұйықталған. Түрікмен тілінде жалғыз -*dı* жұрнағы болғандықтан күрделі өткен шақты жұрнақтың санына байланысты бөлудің еш себебі жоқ. Жай және күрделі өткен шақта ортақ қағиданың бар болуы мынаны білдіреді: түрік тілінде жұрнақтардың жүйе құрылымын анықтау күші бар, ал әзірбайжан тілінде дәл сол жұрнақтар берілген бір шақтың ұғымымен шектелген. Басқаша айтқанда, түрік тілінде жұрнақ түсінігі шақ ұғымынан басым түседі, ал әзірбайжан тілінде, керісінше, шақ ұғымы жұрнақ түсінігінен жоғары тұрады. Түрікмен тіліне келетін болсақ, аталмыш екі тілге қарағанда бір ерекшелігі бар. Ол жай және күрделі өткен шақта -*miş* жұрнағының жоқ болуы. Бірақ оның қызметін күрделі өткен шақтағы арнайы «*Subyektiv öten zaman*» өтейді.

Терминдік ұқсастықтарына келетін болсақ, түрік, түрікмен және әзірбайжан грамматикасында шақ формаларын әр түрлі атағанымен кейбір атаулар ұқсас келеді (Кесте 1). Өткен шақта түрік тіліндегі «*görülen geçmiş zaman*», әзірбайжан тіліндегі «*şühudi keçmiş zaman*» және түрікмен тіліндегі «*mälim öten zaman*» үшеуі бірдей нақ өткен шақ деген түсінікті береді. Күрделі өткен шақта әзірбайжан грамматикасындағы «*uzaq keçmiş zaman*» мен түрікмен грамматикасында «*öñki öten zaman*» бұрынғы өткен шақ ұғымын береді. Осы шақта түрік грамматикасындағы «*şimdiki zaman*» мен әзірбайжан тіліндегі «*indiki zaman*» қызметі мен атаулары ұқсас келеді. Жалпы осы шақта түрік тіліндегі «*geniş zaman*» мен түрікмен тілінің «*umumu häzirki zaman*» екеуі бірдей жалпы осы шақ мағынасын береді. Келер шақта әзірбайжан тіліндегі «*qəti gələcək zaman*» мен түрікмен тіліндегі «*mälim gelecek zaman*» нақты келер шақ ұғымын береді. Сонымен қатар әзірбайжан грамматикасы «*qeyri-qəti gələcək zaman*» мен түрікмен грамматикасындағы «*nämälim gelecek zaman*» нақты емес, белгісіз келер шақ түсінігін береді.

Кесте 1

	Түрік	Әзірбайжан	Түрікмен
Жай формасы			
Осы шақ	1. Şimdiki zaman (осы шақ): (-yor, -makta)	1. İndiki zaman (нақ осы шақ) -(y)Ir / -(y)Ur 2. Davamlı indiki zaman (созылмалы осы шақ) -maqda / -mәkdә	1. Umumy häzirki zaman (жалпы осы шақ) (-ýar, -ýär) 2. Anyk häzirki zaman (нақ осы шақ) (dur, ýatyr, otyr, yör) 3. Çaklama häzirki zaman (болжалды осы шақ) (-ýandyr, -ýändir) 4. Häzirki öten zaman (қазіргі өткен шақ) (-amok, -emok-ähli ýöňkemedede)
Жалпы осы шақ*	1. Geniş zaman (жалпы осы шақ)* (-r, -ar, -er)	1. Qeyri-qәti gәләсәk zaman (нақты емес келер шақ) (-(y)ar, -(y)әr) 2. Qәti gәләсәk zaman (нақты келер шақ) (-acaq, -әсәk)	1. Nämälim geljek zaman (белгісіз келер шақ) (-ar/-er) 2. Mälim geljek zaman (нақты келер шақ) (-jak/-jek)
Келер шақ	1. Gelecek zaman (келер шақ): (-acak, -ecek)		
Өткен шақ	1. Görülen geçmiş zaman (нақ өткен шақ) (-dı/-di/-du/-dü, -tı/-ti/-tu/-tü) 1. Öğrenilen geçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ): (-miş/-miş/-muş/-müş)	1. Şühudi keçmiş zaman (нақ өткен шақ) (-dı, -di, -du, -dü) 2. Nәqli keçmiş zaman (баяндаушы өткен шақ) (-miş, -miş, -muş, -müş) (-ib, -ib, -ub, -üb)	1. Mälim öten zaman (нақты өткен шақ) (-dy, -di, -du, -dü)
Күрделі формасы			
Өткен шақ	1. Görülen geçmiş zamanın hikayesi -dı+-dı 2. Öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi -miş + -dı 3. Şimdiki zamanın hikayesi -yor+ -dı 4. Geniş zamanın hikayesi -r (-ar, -er)+ -dı 5. Gelecek zamanın hikayesi -acak+-dı	1. Bitmәmiş keçmiş zaman (аяқталмаған өткен шақ) -(y)Ir / -(y)Ur –idi, imiş 2. Qeyri-qәti gәләсәkli keçmiş zaman (нақты емес өткен шақтағы келер шақ) (y)Ar/-(y)әr –idi, imiş 3. Qәti gәләсәkli keçmiş zaman (нақты өткен шақтағы келер шақ) -acaq/-әсәk –idi, imiş 4. Uzaq keçmiş zaman (бұрынғы өткен шақ) (-miş, -miş, -muş, -müş) –idi, imiş 5. Davamlı keçmiş zaman (созылмалы өткен шақ) (-maqda/-mәkdә) –idi, imiş	1. Mälim dowamly öten zaman (нақты созылмалы өткен шақ) (-ýardy, -ýärdi) 2. Nämälim dowamly öten zaman (белгісіз созылмалы өткен шақ) (-ardy, -erdi) 3. Нуýал-meýil öten zaman (қиял өткен шақ) (-jakdy, -jekdi) 4. Öňki öten zaman (бұрынғы өткен шақ) (-urpy, -ipdi, -urpy, -üpdі) 5. Hekaýa etme öten zaman (баяндаушы өткен шақ) (-an, -en) 6. Subýektiw öten zaman (субъективті өткен шақ) (-urpyr, -ipdir, -urpyr, -üpdir)

<p>3. Нууал- meýil öten z a m a n (қиял өткен шақ)</p>	<p>1. Görülen geçmiş zamanın rivayeti -dı+-muş 2. Öğrenilen geçmiş zamanın rivayeti -muş+-muş 3. Şimdiki zamanın rivayeti -yor+-muş 4. Geniş zamanın rivayeti -r (-ar,-er)+-muş 5. Gelecek zamanın rivayeti -acak+-muş</p>		
--	--	--	--

Үш тілге де ортақ тұстарын сөз ететін болсақ, өткен шақта *-dı* жұрнағы бар және грамматикалық қызметі тұрғысынан бірдей қолданылады. Түрік тілінің жалпы осы шақ *-r(-ar/-er)* жұрнағы әзірбайжан және түрікмен тілінде де келер шақ формасында қолданылады. Атауы жалпы осы шақ болғанымен де, негізгі қызметі жағынан түрікмен және әзірбайжан тіліндегідей келер шаққа бағытталған. Сонымен қатар келер шақта үш тілде де *-acak* жұрнағы кездеседі. Осылардың барлығы бірізділік жүйесінің топтық ұқсастықтарға жатса, түрік және әзірбайжан тілдерінің арасындағы ортақ жұрнақтарының көптігі мен құрылымының жақын болуы тіларалық ұқсастықтарға жатады. Сөйтіп үш тілдің бірізділік жүйесінің бар екендігін айта аламыз.

Аталған тілдердің бірізділік жүйесінде бір үлкен мәселе бар. Бұған басты себеп, аталған тілдердің қолданыс ариалдарында тарих бойынша қарым-қатынаста болған тілдердің ықпалынан деп қарауға болады. Тарихи түркі ескерткіштеріне қарайтын болсақ шақ категориялары бірдей және үш емес бес шақта қолданылғанын көруге болады. Қазіргі түрік тілінде бес шақтық категория болатын болса, орыс тілінің ықпалында дамыған әзірбайжан және түркімен тілдерінде үш шақтық категория кездеседі. Бірақ әр түрлі кезең түркітанушылары мен лингвист ғалымдарының да айтқанындай осы шақ және өткен шақтың бірнеше вариантты болуы олардың функционалдық ерекшелігіне қарай уақыт мөлшерлеріне айырылуы керек.

Мәселен, түрік тілінде 5 шақтың болуы мен күрделі өткен шақтың 10 бөлімнен тұра-

тын құрылымы дескриптивті қатынаспен айқындалса, ал ұқсас әзірбайжан және жақын түрікмен тілдерінде прескриптивті қатынасықпалымен 3 шақ жүйесі болып, күрделі өткен шақта құрылымның көлемі жұрнақпен сипатталмайды. Яғни көрсетілген негізгі айырмашылықтар тілдердің дескриптивті/прескриптивті ережелер тұрғысынан туындаған.

Қорытынды

Тарихы бір түркі тілдері болуы және бір қайнар көзден нәр алуына қарамастан түркі тілдері өзінің даму кезеңінде жеке-жеке тіл ретінде жетіліп әрқайсысы жеке бір мемлекеттік тіл ретінде қолданыста. Тілдердің даму эволюциясына оның саяси әлеуметтік қарым-қатынаста болған тілдік мәдениеттердің ықпалы болатыны айқын. Сондықтан да кеңестік жүйеде орыс тілінің ықпалымен дамыған әзірбайжан және түрікмен тілдері, батыс тілдері ықпалымен дамыған түрік тілінен белгілі дәрежеде айырмашылықтар көрсетуде.

Түрік, түрікмен және әзірбайжан тілдері жалпы түркілік ортақ лингвистикалық ерекшеліктерге ие болғанымен, етістіктің шақтық категориясы өзіндік ерекшеліктер мен айырмашылықтар көрсетеді. Аталған үш тілдің табиғи құрылымына басқа тілдік топтар мен мәдениеттердің ықпалымен байланысты кейбір айырмашылықтар байқалады. Түрік тілінде шақ категориялар жүйесі жұрнақтар негізінде қалыптасқан. Ал әзірбайжан тілі түрік тіліне қатты ұқсас болғанымен, дәстүрлі үш шақ жүйесімен шектелген. Түрікмен тілі

түрік және әзірбайжан тілдерінен алшақтау криптивті жолмен дамыса, әзірбайжан және болғанымен, шақ категориялары жүйелілік түрікмен тілдерінің шақ категориялары, жағынан әзірбайжан тілімен ұқсас. Қорыта керісінше, прескриптивті әдіспен қалыпта- келгенде, түрік тілінің шақ категориясы дес- сты.

Әдебиеттер тізімі

1. Мудрак О. Лекция: «Язык во времени. Классификация тюркских языков» [Электрон.ресурс]. – 2009. – URL: <https://abai.kz/post/1666> (дата обращения: 26.03.2021).
2. Fəxrəddinqizi G. Türk dillərində zaman kateqoriyası. – Bakı: Nurlan, 2010. -240 s.
3. Karabulut F., Bayniyazov A., Albay N. Türkçe dil bilgisi. Ders kitabı. -Türkistan, 2014. - 256 s.
4. Ergin M. Türk dil bilgisi. – İstanbul: BOĞAZIÇI YAYINLARI, 2009. - 407 s.
5. Сидорина Н.П. Турецкий без репетитора / Н.П. Сидорина. - Москва: ООО «Издательство Толмач», 2008. - 320 с.
6. Сарыгёз О.В. Грамматика турецкого языка в таблицах. Завершающий курс / О.В. Сарыгёз. – Минск: Новое знание, 2007. – 155 с.
7. Кононов А.Н. Грамматика турецкого языка / А.Н. Кононов. – Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1941. - 315 с.
8. Грунина Э.А. Учебник туркменского языка для стран СНГ / Э.А. Грунина. – Москва: Восточная литература, 2010. - 287 с.
9. Sariyev B. TL2015 Türkmen Türkçesi-III / Ankara Üniversitesi Açık Ders Malzemeleri [Электрон. ресурс]. – 2020. URL:<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=107826> (дата обращения: 10.01.2021).
10. Ширалиева М.Ш. , Севортяна Э.В. Грамматика азербайджанского языка (Фонетика, морфология и синтаксис) / М.Ш. Ширалиева, Э.В. Севортяна. - Баку: издательство «ЭЛМ», 1971. - 412 с.
11. Штанов А.В. Базовый курс азербайджанского языка. Учебно-методический комплекс / А.В. Штанов. – Москва: МГИМО-Университет, 2008. - 271 с.

References

1. Mudrak O. Lektsiya: Yazyk vo vremeni. Klassifikatsiya tyurkskikh yazykov [“Language in Time. Classification of Turkic languages” lecture]. Available at: <https://abai.kz/post/1666> (Accessed: 26.03.2021). [in Russian]
2. Fakhreddingizi G. Turk tilderinde shaq kategoriyasi [Category of time in Turkish languages]. (Nurlan, Baku, 2010. 240 p.). [in Azerbaijani]
3. Karabulut F., Bayniyazov A., Albay N. Turkshe til bilimi. Ders kitabı [Turkish language skills.]. Textbook (Turkistan, 2014, 256 p.). [in Turkish]
4. Ergin M. Turkshe til bilimi [Turkish language skills]. (Istanbul, 2009. 407 p.), [in Turkish]
5. Sidorina N.P. Turetskiy bez repetitora [Turkish without a tutor] (“Tolmach” publishing house, Moscow, 2008. 320 p.). [in Turkish]
6. Sarygoz O.V. Grammatika turetskogo yazyka v tablitsakh. Zavershayushchiy kurs [Grammar of the Turkish language in tables. Concluding course], (Novoe znanie, Minsk, 2007, 155 p.). [in Russian]
7. Kononov A.N. Grammatika turetskogo yazyka [Grammar of the Turkish language] (Publishing House of the USSR Academy of Sciences, Moscow, 1941, 315 p.). [in Russian]
8. Grunina E.A. Uchebnik turkmenskogo yazyka dlya stran SNG [Textbook of the Turkmen language for the CIS countries] (“Oriental literature”, Moscow, 2010. 287 p.). [in Russian]
9. Sariyev B. TL2015 Turkmen Turksheesi-III. Ankara Universiteti Ashyq Sabaq Materialdary [TL2015 Turkmen language-III. Ankara University Open Lessons Materials]. Available at: <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=107826> [in Turkish], (Accessed: 10.01.2021).

10. Shiraliev M.Sh., Sevortyana E.V. Grammatika azerbaidzhanskogo yazyka (Fonetika, morfologiya i sintaksis) [Grammar of the Azerbaijani language (Phonetics, morphology and syntax)]. («ELM», Baku, 1971, 412 p.). [in Russian].

11. Shtanov A.V. Bazovyi kurs azerbaidzhanskogo yazyka [Basic course of the Azerbaijani language]. Educational-methodical complex, (MGIMO-Universitet, Moscow, 2008, 271 p.). [in Russian]

А.Б. Балахожаева, Е.А. Куанышбаев

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Сравнительный анализ категорий времен глагола в языках огузской группы

Аннотация. В этой статье рассматриваются категории времени турецкого, азербайджанского и туркменского языков, входящих в огузскую группу тюркских языков. Целью работы является проведение сравнительного анализа категории времени трех языков для определения их различий и сходства. Для этого была поставлена задача выявления функциональных, терминологических и структурных особенностей упомянутых языков. Для достижения поставленной цели и задач исследования использовались синхронный сравнительный, сравнительно-типологический и структурный методы исследования. В ходе обсуждения исследования были описаны системы категорий времен, выявлены и сопоставлены их структурные, синтаксические, морфологические и семантические особенности. В результате исследования турецкий, азербайджанский и туркменский языки показали наличие общих лингвистических особенностей, свойственных тюркским языкам, но также и свои индивидуальные особенности относительно категории времени глагола. Есть определенные различия в естественной структуре этих трех языков из-за влияния других языковых групп и культур. Эти различия в основном связаны со структурными аспектами категорий времен трех языков огузской группы. В турецком языке система категорий времен формируется на основе суффиксов. Хотя азербайджанский язык очень похож на турецкий, он ограничен традиционной системой трех времен, в котором суффиксы не имеют структурного значения. Несмотря на то что туркменский язык отличается от тюркского и азербайджанского языков по некоторым признакам, категории времени систематически схожи с азербайджанским языком. Категория времени турецкого языка носит дескриптивный или описательный характер, а в азербайджанском и туркменском языках они сформированы при помощи прескриптивного или предписательного метода.

Ключевые слова: тюркские языки, категория времен, классификация, сравнительная грамматика, сравнение, сопоставление.

A.B. Balakhozhayeva, E.A. Kuanyshbayev

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Comparative analysis of verb categories in the languages of the Oghuz ethnic group

Abstract. The article examines the category of tenses in Turkish, Azerbaijan and Turkmen languages, which are part of the Oghuz group of Turkic languages. The article aims to conduct a comparative analysis of three languages to define their commonalities and differences. To achieve this goal, it is necessary to identify functional, terminological, and structural features of the issued languages as research objectives. In order to accomplish the established goal and objectives of the study, synchronous comparative, comparative typological and structural research methods were used. During the discussion of the study, the systems of categories of tenses were described, their structural, syntactic, morphological and semantic features were identified and compared. As a result of the study Turkish, Azerbaijan and Turkmen languages have demonstrated some common linguistic features that are general for Turkic languages, as well as individual features and differences regarding the tense category. There are certain differences in the natural structure of these three languages due to the influence of other language groups and cultures. These differences are mainly related to the structural aspects of the categories of the times of the three languages of the Oghuz group. In Turkish, the system of tenses

categories is formed on the basis of suffixes. Although the Azeri language is very similar to Turkish, it is limited to the traditional system of three tenses, in which suffixes have no structural meaning. Despite the fact that Turkmen differs from Turkic and Azerbaijani languages due to some features, the tense category in Turkmen are structurally similar to Azerbaijani language. The tense category of the Turkish language is descriptive, while in the Azerbaijani and Turkmen languages they are formed using a prescriptive method.

Keywords: Turkic languages, category of tenses, classification, comparative grammar, comparison, juxtaposition.

Авторлар туралы мәлімет:

Балахожаева А.Б. – PhD докторант, шығыстану факультетінің Түрксой кафедрасының 3 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көш., 95, Алматы, Қазақстан.

Қуанышбаев Е.А. – PhD, доцент м.а., шығыстану факультетінің Түрксой кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қарасай батыр көш., Алматы, Қазақстан.

Balakhodzhaeva A.B. – 3th year PhD student, Faculty of Oriental Studies, Department of Turksoy, al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai batyr str., Almaty, Kazakhstan.

Kuanysbbaev E.A. – PhD, Senior Lecturer of the Department of Turksoy, Faculty of Oriental Studies, al-Farabi Kazakh National University, 95 Karasai batyr str., Almaty, Kazakhstan.